

УДК 911.3

Касіяник І.П.

Проблеми природоохоронного землекористування Хмельницької області

Оптимізація землекористування – одне з головних завдань людства на сучасному етапі розвитку. Проблеми землекористування набувають особливого значення в регіонах де земля виступає головним ресурсом господарства. До таких територій належить Хмельницька область де в компонентній структурі природо-ресурсного потенціалу на земельні ресурси припадає 72,6% [3, с. 282]. Екстенсивний підхід в землекористуванні зумовив максимальне залучення земель до різних ресурсорієнтованих форм використання (сільськогосподарського, промислового). Як наслідок незбалансованого господарського впливу – відбувається розвиток деструктивних процесів, що знижують якість земель як ресурсу та знищують їх як компонент природних геосистем. Меліоративні заходи не в змозі протистояти таким процесам, і відповідно постає проблема зміни концепції землекористування на збільшення площ екологічно-стабільних земель (лісових, лучно-пасовищних угідь та земель ПЗФ).

Природоохоронне землекористування, на відміну від інших його ресурсоспоживаючих форм, спрямоване лише на збереження та відтворення якості земель. Створення цілісної мережі природоохоронних територій виступає необхідною умовою збалансованого природокористування та комфортності життя місцевого населення [4, с. 140].

Метою публікації виступає оцінка структури природоохоронного землекористування, рівня її сформованості, а також розкриття ряду проблем, що пов'язані з охороною природи в Хмельницькій області.

Проблемами охорони природи в Хмельницькій області займалися такі науковці: В.В. Гаврилюк – обґрунтував створення перших заказників і пам'яток природи, а також підготував перший реєстр заповідних територій в 1975р; К.І. Геренчук охарактеризував ландшафтні особливості заповідних об'єктів, розробляв проект створення їх цілісної мережі, а також обґрунтував створення НПП «Подільські Товтри»; Т.Л. Андрієнко з очолюваною нею групою науковців обґрунтувала створення РЛП «Мальованка». Тривалий час в напрямку виділення та створення об'єктів ПЗФ у Хмельницькій області працюють: Я.П. Дідух, Б.В. Заверуха, Т.Л. Андрієнко, О.І. Прядко, Р.Я. Арап, М.Л. Кітєв, В.І. Гулай,

Л.Г. Любінська, С.І. Ковальчук, М.Д. Матвеев, Л.П. Казімірова. В галузі розробки структури екомережі Хмельницької області дослідження здійснюють Р.Г.Білик, Л.П. Царик.

Складність ситуації у сфері природоохоронного землекористування Хмельниччини обумовлена наступними проблемами:

1. Необґрунтоване включення земель господарського призначення до категорії заповідних в межах НПП «Подільські Товтри» та РЛП «Мальованка».
2. Включення природоохоронних земель у межах території НПП «Подільські Товтри» до різних систем обліку (дані яких не співпадають).
3. Низька частка вилучених земель природоохоронного призначення.
4. Невисокий ранг охорони значної частини заповідних земель.
5. Компонентний підхід в охороні природи, що не забезпечує цілісного збереження геосистем.

Загальна площа природоохоронних територій Хмельницької області складає 303329,1 га (14,7%). Даний показник є найвищим серед адміністративних областей України та відповідає світовим вимогам щодо частки ПЗФ. Однак така висока частка природоохоронних територій у Хмельницькій області зумовлена створенням тут Національного природного парку «Подільські Товтри» до складу якого повністю включено території Кам'янець-Подільського та Чемеровецького і частково Городоцького районів, а також регіонального природного парку «Мальованка», що об'єднує значні території Шепетівського та Полонського районів. Для більш детального аналізу площ та структури ПЗФ необхідно детально розглянути основні підходи до їх обліку.

Форма 6-зем (яка є основою статистичної звітності управління земельних ресурсів, при врахуванні територій сільських рад, які входять до НПП «Подільські Товтри») показує співпадання показників у графах: «загальна площа земель» та «площа земель природоохоронного призначення». Таким чином земельні угіддя враховуються подвійно: спочатку, як господарські, а потім, як природоохоронні. При обліку земель адміністративних територій в межах яких розміщений РЛП «Мальованка» природоохоронні площі не вказані. Аналіз статистичних даних форми 6-зем по територіях інших регіонів Хмельницької області показує неоднозначний підхід при врахуванні площ ПЗФ: вони можуть бути виділені як окремий елемент структури земель і сума часток усіх угідь становитиме 100%, або бути частиною лісових, лучно-пасовищних або водно-болотних угідь і при цьому сума часток перевищує 100% (як у випадку НПП). Звітність за формою 6-зем також не відображає структуру ПЗФ та ранги окремих об'єктів. Вказані недоліки обмежують використання даної форми звітності при аналізі та оцінці природоохоронних територій області.

Статистичний облік площ ПЗФ Хмельницької області управлінням екології показує площі усіх об'єктів ПЗФ окремо. У тому числі об'єктів, що розміщені в межах НПП «Подільські Товтри» та РЛП «Мальованка». При підсумуванні площ усіх об'єктів значна похибка буде характерна саме для територій згаданих вище. В такому випадку з обліку не виключаються господарські землі а заповідні території враховуються подвійно. Найбільш об'єктивним при обчисленні частки площ ПЗФ було б виключати загальні площі НПП та РЛП і враховувати лише невеликі конкретні об'єкти в їх межах. При врахуванні лише вилучених з господарського користування земель природоохоронних об'єктів, загальна площа ПЗФ області займає - 51287,37 га і складає частку - 2,49%. При цьому в структурі

природоохоронних об'єктів Хмельницької області заповідні об'єкти загальнодержавного значення при загальній площі в 9421,7 га, складають частку - 0,46%.

Форма звітності НПП «Подільські Товтри» заперечує існування в межах парку інших окремих об'єктів (заказників, пам'яток природи тощо). Натомість обліку підлягають території, що входять до функціональних зон, зокрема до заповідної зони та зони регульованої рекреації (відповідають рівню об'єктів загальнодержавного значення). При такому підході площа вилючених заповідних територій також відрізняється від площі об'єктів ПЗФ в межах парку, що входять до обліку управління екології: 53405,94 га – 2,59%, загальнодержавного значення: 17488,4 га – 0,85% [2, с. 7-8].

Врахування останнього підходу дозволяє найбільш об'єктивно показати частку заповідних площ в розрізі фізико-географічних районів, що розміщені на території Хмельницької області, проаналізувати їх структуру та оцінити збалансованість.

В межах більшості репрезентативних фізико-географічних районів (понад 50% площі в межах Хмельницької області), частка площ заповідних об'єктів коливається 1,2%-1,9% (рис 1). Такий показник дещо нижчий за середній по області, однак внаслідок екстраполяції на значні площі може вважатися фоновим.

Фізико-географічні райони, що незначною частиною знаходяться в межах Хмельницької області, зазвичай мають заповідність менше 1%, або як у випадку Гримайлівсько-Гусятинського району – заповідні землі взагалі відсутні (виняток становить лише Баранівсько-Високопільський район - 1,2%, а при врахуванні площі ЛРП «Мальованка» зростає на порядок). До цієї групи належать також такі репрезентативні райони як Гриців-Любарський (0,8%), Підволочисько-Аврутинський (0,4%) та Верхньо-Ушицький (0,6%). Це зумовлено найвищою по області господарською освоєністю земель даних районів.

Найбільша площа заповідних територій (10219,6 га) та їх частка в структурі землекористування (7,54%) зосереджені в межах Товтрового фізико-географічного району. Основними факторами високої заповідності виступають: складні природні умови (гористість, небезпека прояву флювіальних і карстових процесів, низька продуктивність ґрунтів) для господарського освоєння, значна збереженість та невелика перетвореність окремих ділянок природних ландшафтів, а також тривалий та більш активний (порівняно з іншими районами) історичний розвиток природоохоронної діяльності.

Складні для сільськогосподарського освоєння природні умови також сприяли формуванню значних площ заповідних земель в межах Меджибіжсько-Деражнянського (5371,09 га; 4,5%) та Нижньоушицького (3299,5 га; 3,7%) районів, що повністю розміщені в межах Хмельницької області і відображають різні типи унікальних геосистем Центрально-Подільської височинної області.

Відносно високий рівень заповідності (3,4%), при невеликій площі заповідних земель (2605га) характерний для «хмельницької» частини Снігівсько-Славутського району області Малого Полісся.

Окремо також можна виділити Красилівсько-Ярмолинецький район. Він включає третю за величиною площу заповідних земель (4271,23 га), однак їх частка близька до фонові (1,6%) через значну площу самого району.

Аналіз рангу заповідних об'єктів показує, що площі земель загальнодержавного значення в жодному з фізико-географічних районів на перевищують 50%.

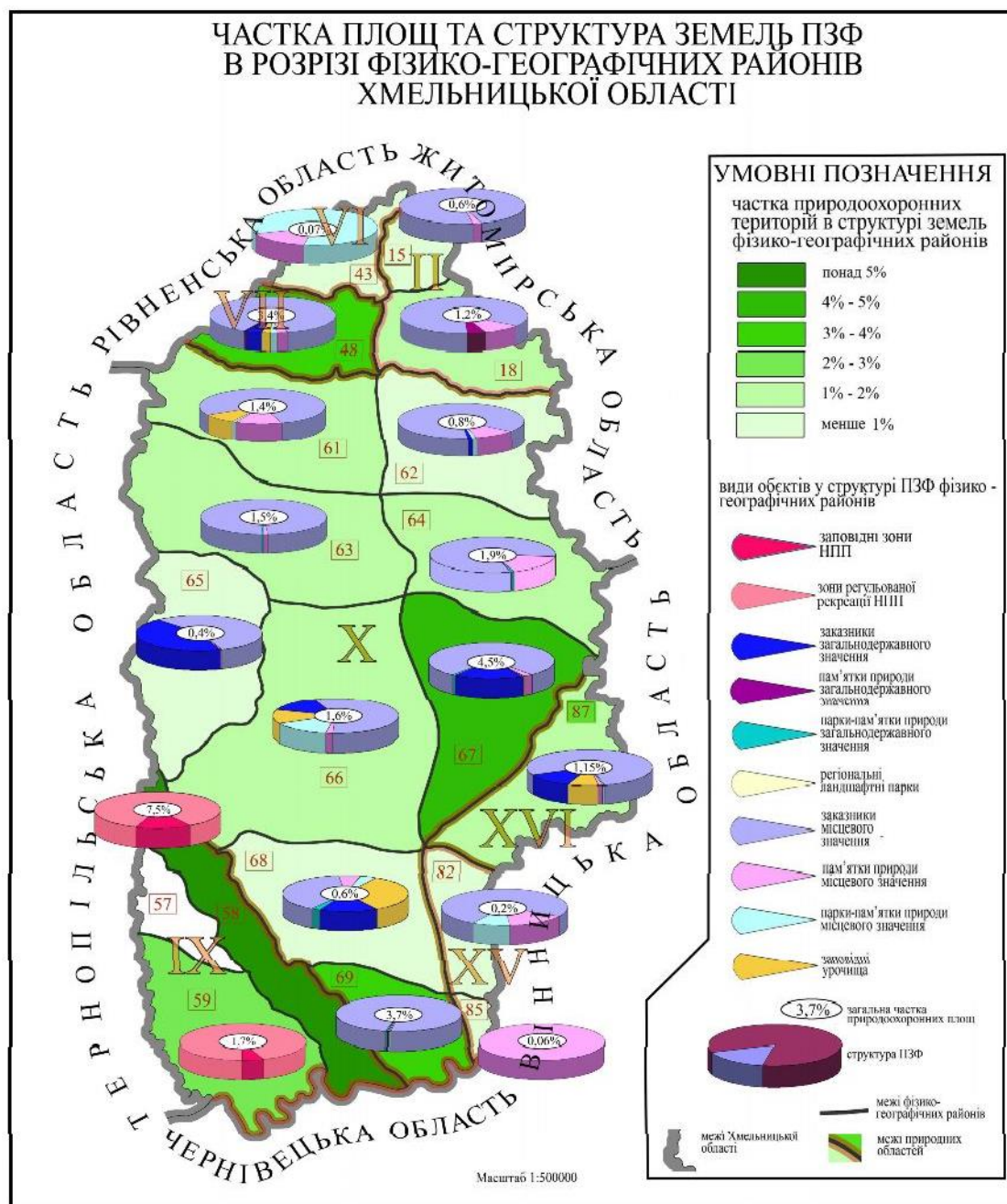

Рис.1. Розподіл природоохоронних земель в Хмельницькій області.

В структурі репрезентативних районів з відносно великими площами об'єктів ПЗФ лише в трьох районах сума площ об'єктів загальнодержавного значення перевищує 500 га (площа достатня для функціонування природного ядра локальної мережі, за умови їх компактного розміщення). До таких районів відносяться: Товтровий (1443,8 га), Меджибізько-Деражнянський (972 га), а також Краси́лівсько-Ярмоли́нецький (592га) райони. Якщо ці показники виразити в частці до загальної структури ПЗФ, то одержуємо відповідно: 14,1%, 18,1% та 13,8% (табл. 1). Враховуючи невисоку репрезентативність в межах Хмельницької області території Барсько-Літинського фізико-географічного району, структуру її ПЗФ можна вважати аналогічною до інших районів даної групи.

Таблиця 1.

Структура заповідних земель у розрізі фізико-географічних районів Хмельницької області.

Фізико-географічний район	Загальна площа ПЗФ	Заповідні зони НПП	Зони обмеженої рекреації НПП	Регіональні ландшафтні парки	Заказники загальнодержавного значення	Пам'ятки природи загальнодержавного значення	Парки пам'ятки садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення	Заказники місцевого значення	Пам'ятки природи місцевого значення	Парки пам'ятки садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення	Заповідні урочища
15. Крецько-Новгород-Волинський	200,4							195,7 (97,6%)	4,7 (2,4%)		
18. Баранівсько-Висопічський	17703,9*			16915,3*		37 (0,4%)		674,3 (7%)	77,3 (0,8%)		
43. Острозько-Гошанський	29,1								4,8 (16,5%)		24,3 (83,5%)
48. Снігівсько-Славутський	2605,01				109 (4,2%)	8,2 (0,3%)		2316,1 (88,9%)	73,8 (2,8%)	37 (1,4%)	60,9 (2,3%)
57. Гримайлівсько-Гусятинський	-				3246,4 (45,3%)						
58. Борщівсько-Кам'янець-Подільський	2836,4	160	2676,4		1578*	75*	15*	3660,9*	61,2*	3*	
59. Товтровий	10219,6	1443,8	8775,8			90*	17,5*	1858*	157,7*	27,3*	180*
61. Вілійськ-Ізяславський	1331,5				10,1 (1,2%)			1042 (78,3%)	158,5 (91,9%)	17 (1,3%)	114 (8,5%)
62. Гриців-Любарський	869,9							757,9 (87,1%)	91,9 (1,2%)	10 (1,1%)	
63. Лановецько-Теофіпольський	2785,4						14,4 (0,5%)	2736,8 (98,2%)	34,2 (1,2%)		
64. Старокостянтинівсько-Хмельницький	2124,1				206 (44,1%)		16,6 (0,8%)	1742,4 (82%)	365,1 (17,2%)		
65. Підволочисько-Авратинський	466,82				592 (13,8%)			259,9 (56,7%)	0,9 (0,2%)		
66. Красилівсько-Ярмолинецький	4271,23				972 (18,1%)			2413,6 (56,5%)	64,2 (1,5%)	650,1 (15,2%)	551,2 (12,9%)
67. Меджибізьсько-Деражнянський	5371,09				111 (14,9%)			4212,3 (78,4%)	132,3 (2,5%)		10 (1,2%)
68. Верхньоушицький	744,88							294,8 (39,6%)	41,1 (5,5%)	30,7 (4,1%)	250 (33,6%)
69. Нижньоушицький	3299,5							3268 (99%)	6,6 (0,2%)	3,9 (0,1%)	
82. Явтушівсько-Копайгородський	102,16							76,6 (74,6%)	15,6 (15,3%)	9,9 (9,6%)	
85. Могилів-Подільсько-Ямпільський	5,04								5,4 (100%)		
87. Барсько-Літинський	1251,82				156 (12,5%)			984,7 (78,6%)	13,9 (1,1%)	1 (0,07%)	96,2 (7,7%)

* площі не враховані при визначенні частки заповідних земель у розрізі фізико-географічних районів на рис. 1.

Практично у всіх випадках при аналізі структури ПЗФ районів спостерігається переважання об'єктів місцевого значення рангу заказників та пам'яток природи, при цьому їх частка зазвичай перевищує 85% (чи навіть 95%). В окремих випадках (зазвичай в непрезентабельних районах) структура ПЗФ сформована лише одним чи двома типами заповідних об'єктів місцевого значення.

Варто також зауважити, що частка площ об'єктів загальнодержавного значення не завжди є об'єктивним показником. Наприклад при невеликій заповідності території, наявність навіть одного об'єкта загальнодержавного значення суттєво впливає на структуру ПЗФ (завдяки створенню в межах хмельницької частини території Підволочисько-Авратинського району Моначинського гідрологічного заказника (206 га) частка земель загальнодержавного значення складає 44%).

Комплексність охорони природних геосистем в розрізі фізико-географічних районів відображають такі особливості:

- в межах Товтрового, Борщівсько-Кам'янець-Подільського та Красилівсько-Ярмолинецького фізико-географічних районів наявні комплексні об'єкти ПЗФ загальнодержавного значення, і лише в перших двох їх частка співпадає із загальною часткою заповідних земель загальнодержавного значення;
- комплексні об'єкти місцевого значення рангу ландшафтних або лісових заказників наявні в структурі територій більшості (11) фізико-географічних районів що представлені в межах Хмельницької області
- пам'ятки природи та заповідні урочища місцевого значення виступають єдиною наявною формою комплексних об'єктів у структурі ПЗФ Гриців-Любарського та Могилів-Подільсько – Ямпільського районів;
- структура ПЗФ територій Явтушівсько-Копайгородського та Гримайлівсько-Гусятинського районів у межах Хмельницької області взагалі не включає комплексних об'єктів [1, с. 193-220].

Здійснений аналіз відображає ряд серйозних проблем в структурі природоохоронного землекористування. Найважливішою проблемою виступають недоліки офіційної звітності, відповідно до якої проблем в структурі ПЗФ Хмельницької області взагалі не існує, а загальна площа заповідних об'єктів одна з найвищих в Україні. Отже глибокі дослідження в цій сфері вже не потрібні, а при плануванні ПЗФ інших територій Хмельницька область може виступати взірцем.

При абстрагуванні від таких недоліків ситуація змінюється. Площа ПЗФ Хмельницької області різко скорочується та знижується ранг природоохоронних територій. У результаті лише в межах одного репрезентабельного фізико-географічного району (Товтрового) частка та ранг заповідних земель можуть вважатися близькими до оптимальних. Три репрезентабельних райони (Меджибізько-Деражнянський, Красилівсько-Ярмолинецький та Нижньоушицький) мають відносно велику площу заповідних об'єктів, але при переведенні її в частку з цього списку випадає Красилівсько-Ярмолинецький, при врахуванні рангу об'єктів – Нижньоушицький, а комплексності – і Меджибізько-Деражнянський. Серед фізико географічних районів з невисокою репрезентабельністю території, найкраща ситуація характерна для Снігівсько-Славутського та Барсько-Літинського за показником площі, але при врахуванні інших показників значно

погіршується. В інших районах площі заповідних земель невеликі і не перевищують 2% у структурі землекористування. Серед них комплексні заповідні об'єкти загальнодержавного значення наявні лише в межах Борщівсько-Кам'янець-Подільського фізико-географічного району.

В цілому структуру ПЗФ Хмельницької області характеризується як розбалансована і не здатна забезпечити нормального режиму збереження та відтворення земель як компонента геосистем (або ресурсу). У розрізі фізико-географічних районів лише структуру заповідних земель Товтрового району можна вважати близькою до оптимальної. В усіх інших випадках потрібні практичні заходи у першу чергу для підвищення рівня охорони існуючих територій. А в майбутньому розширення їх площ і створення нових заповідних об'єктів. Здійснення таких заходів буде ефективним лише при об'єктивному науковому підході (формування комплексних заповідних об'єктів як компонентів цілісної екомережі, з урахуванням схем ландшафтів території та фізико-географічного районування), а також усуненні недоліків статистичної звітності.

1. Заповідні перлини Хмельниччини / під. ред. Т.Л. Андрієнко. – Хмельницький: Інтрада, 2006. – 220 с. 2. Літопис природи НПП «Подільські Товтри». Том 11. – Кам'янець-Подільський, 2008. – 300 с. 3. Руденко В.П. Географія природно-ресурсного потенціалу України. У 3-х ч.: Підручник. – К.: К.-М. Академія - Чернівці: Зелена Буковина, 1999. – 569 с. 4. Царик Л.П. Еколого-географічний аналіз і оцінювання території: теорія та практика (на матеріалах Тернопільської області). – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2006. – 256 с.

The structure of nature protection earths of the Kchmelnyzkij region is analyzed in the publication. Estimation of level of its formed is carried out.